
ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԳՈՐԾՆԵՐԸ ԵՎ ՎԱՐՁՈՒ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԸ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ

ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՈՒՄ

(XIX դարի վերջին)

ԳԱՍՊԱՐ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

XIX դարի 80, նաև 90-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանը, չնայած տնտեսության բուռն զարգացմանը, հիմնականում շարունակում էր մնալ գյուղատնտեսական երկիր: 1897 թ. ռուսական առաջին մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Երևանի նահանգում գյուղատնտեսությամբ էր զբաղվում բնակչության 86,47%-ը, Կարսի մարզում՝ 82,30%-ը, Բաքվի նահանգում՝ 67,98%-ը, Ելիսավետպոլի նահանգում՝ 79,50%-ը, Թիֆլիսի նահանգում՝ 68,73%-ը: Ընդհանուր առմամբ Ռուսական կայսրությունում, նույն տվյալների համաձայն, արտադրության այդ ճյուղում զբաղված էր բնակչության 74,57%-ը¹: Գյուղատնտեսությամբ էր զբաղվում նույնիսկ քաղաքային բնակչության նշանակալից մասը՝ Երևանի նահանգում 20,43%-ը, Կարսի մարզում՝ 23,61%-ը (Ռուսական կայսրությունում՝ 9,36%-ը, Կովկասում՝ 18,59%-ը)²:

Վերոհիշյալ հաշվարկների ժամանակ բնակչության օրգանական մաս չկազմող զորքը ևս նկատի է առնված, որը, ինչ խոսք, ճիշտ չէ: Եթե նկատի չունենանք Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում տեղակայված զինվորական ստորաբաժանումները, նշված տոկոսներն էլ ավելի կբարձրանան: Ըստ Վ. Խոջաբեկյանի հաշվարկների, գյուղատնտեսությամբ արդեն զբաղվել են Երևանի նահանգում բնակչության 87,44%-ը, իսկ Կարսի մարզում՝ 83,91%-ը³:

Մեր կարծիքով, սակայն, իրավացի չէ հեղինակը, երբ գրում է. «Առանձին նահանգների զբաղվածության համապատասխան ցուցանիշները համեմատելի դարձնելու համար զբաղմունքի տարբեր բնագավառներ խմբավորելիս հավանաբար, պետք է նրանց ընդհանուր թվից բացառել ռանսյեներին ու թոշակառուներին՝ ... նրանց չդիտելով որպես զբաղմունք ունեցողների»⁴: Բնակչության նշված խմբերը ամեն դեպքում՝ ունեն զբաղմունք, թե չունեն, կազմում են տվյալ երկրի, տվյալ տարածաշրջանի բնակչության օրգանական մասը: Գյուղատնտեսական բնակչության զգալի մասը՝ մարդահամարի տվյալների համաձայն, ընդգրկված էր օժանդակ բնույթի

---

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. (далее– ПВПНРИ). Процентное распределение наличного населения Империи обоого пола по группам занятий, показанных при переписи главным, доставляющие главнейшие средства существования. СПб., 1905, с. 4, 16.

² Նույն տեղում:

³ Վ. Խոջաբեկյան, Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Երևան, 1979, էջ 84:

⁴ Նույն տեղում, էջ 85:

աշխատանքներում: Այսպես, Երևանի նահանգում նրանց թվաքանակը հասնում էր 10.275-ի⁵:

Բնականաբար, մեծ էր նաև գյուղատնտեսության բնագավառում զբաղված ինքնուրույն զբաղմունք ունեցողների՝ ինքնագործների թվաքանակը: Երևանի նահանգում նրանց տեղաբաշխումը, ճյուղային կառուցվածքը և քանակը տրված է աղյուսակ 1-ում⁶: Ըստ 1897 թ. մարդահամարի տվյալների՝ գյուղատնտեսական ինքնագործների ընդհանուր թվաքանակը կազմում է 103.853 մարդ, որից իզական սեռի՝ ընդամենը 3.737-ը (3,6%): Ինքնագործները կազմում էին նահանգի բնակչության (817.948 մարդ՝ առանց զորքի) 12,7%-ը, իսկ ընդհանուր ինքնագործների (138.933 մարդ) արդեն 72,76%-ը (առանց զորքի): Ինքնագործների մոտ 94,5%-ը (98.093 մարդ) զբաղված էր հողագործության ճյուղում, անասնապահության բնագավառում՝ 5,4% (5570 մարդ): Գյուղատնտեսության մնացած ճյուղերում զբաղված էին աննշան քանակությամբ ինքնագործներ (190 մարդ): Նշենք, որ նահանգի քաղաքներում (Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Նախիջևան, Օրդուբադ, Վաղարշապատ և Նոր Բայազետ) գյուղատնտեսության բնագավառում զբաղված էին 3894 ինքնագործներ, ընտանիքի անդամների հետ՝ 12.614 մարդ⁷:

Աղյուսակ 1

Գավառներ	Երևանի			Ալեքսանդրապոլի			Նախիջևանի			Նոր Բայազետի			Սուրմալուի			Շ. Դարալագյազի			Էջմիածնի			Ընդամենը		
	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.
հողագործություն	16930	552	17482	16397	404	16801	12271	989	13260	12900	353	13253	10177	398	10575	10139	460	10599	15635	488	13123	94449	3644	98093
անասնապահություն	1275	12	1287	148	4	152	433	8	441	384	2	386	1862	22	1884	360	30	390	1024	6	1030	5486	84	5570
այլ	22	-	22	54	-	54	68	8	76	17	1	18	6	-	6	2	-	2	12	-	12	181	9	190
ընդամենը	18227	5564	18845	16599	408	17007	12772	1005	13777	13301	356	13657	12045	420	12465	10501	490	10991	16671	494	17165	100116	3737	103853

⁵ ПВПНРИ, т. LXXI, Эриванская губерния. СПб., 1905, с. XXIII, 154.

⁶ Աղյուսակը կազմված է հետևյալ աղբյուրի հիման վրա. ПВПНРИ, т. LXXI, Эриванская губерния, с. 104–109; Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам, т. III. СПб., 1905, с. 128–129.

⁷ Վ. Ե. Խ ո ջ ա բ ե կ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 391, հավելված 13: Անդրկովկասի, Արևելյան Հայաստանի հայ ինքնագործ բնակչության թվաքանակի, տեղաբաշխման մասին տես նաև նույն հեղինակի՝ «Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX–XX դարերում, XXI դարի շեմին» (Երևան, 2001) և «Բնակչությունը և ինքնագործները Արևելյան Հայաստանում (XIX դ. – XX դ. սկիզբ)» (ՊԲՀ, 2006, -1, էջ 29–49) աշխատանքները:

Գյուղատնտեսության բնագավառում զբաղված ինքնագործների թվաքանակը, ճյուղային կառուցվածքը և տեղաբաշխումը Կարսի մարզում տրված է աղյուսակ 2-ում⁸:

Աղյուսակ 2

Շրջաններ	Կարսի			Արդահանի			Կաղզվանի			Օլթիի			Ընդամենը		
	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.
ճյուղեր															
հողագործություն	13943	300	14243	6919	146	7065	6361	585	6946	7070	175	7245	34293	1206	35499
անասնապահություն	534	9	543	1861	29	1890	479	66	545	371	44	415	3245	148	3393
այլ	49	2	51	30	1	31	25	-	25	1	-	1	105	3	108
ընդամենը	14526	311	14837	8810	176	8986	6865	651	7516	7442	219	7661	37643	1357	39000

Ինքնագործները կազմում են մարզի բնակչության (272.040 մարդ) 14,34%-ը (39.000 մարդ), իսկ ընդհանուր ինքնագործների (49.708 մարդ)՝ արդեն 78,46%-ը (առանց գորքի): Ինչպես Երևանի նահանգում, այնպես էլ Կարսի մարզում գյուղատնտեսության բնագավառում զբաղված ինքնագործների ճնշող մեծամասնությունը՝ 35499 մարդ, զբաղված է հողագործության ճյուղում (91,02%): Անասնապահության և մնացած ճյուղերում զբաղված էին ընդամենը 3501 ինքնագործներ (8,98%):

Արևելյան Հայաստանի մնացած շրջանների՝ Ախալքալաքի, Բորչալուի, Զանգեզուրի, Ղազախի և Շուշիի գավառների գյուղատնտեսական ինքնագործների թվաքանակը, ճյուղային և տարածքային տեղաբաշխումը տրված է աղյուսակ 3-ում⁹:

Ախալքալաքի գավառում ինքնագործների ընդհանուր թվաքանակը առանց գորքի կազմում էր 10.331 մարդ, որից գյուղատնտեսական՝ 7732 մարդ (74,8%): Նշված թվաքանակից 96%-ը՝ 7421-ը, զբաղված էր հողագործությամբ, մնացածը՝ անասնապահությամբ և միայն 19-ը՝ այլ ճյուղերում: Գավառի ինքնագործների ընդհանուր թվաքանակում աննշան էր կանանց տեսակարար կշիռը՝ ընդամենը 296 մարդ (3,8%):

⁸ Աղյուսակը կազմված է հետևյալ աղբյուրի հիման վրա. ПВПНРИ, т. LXXI, Распределение населения... с. 120-121.

⁹ Աղյուսակը կազմված է հետևյալ աղբյուրի հիման վրա. ПВПНРИ, т. LXXI, Распределение населения... с. 84, 96-99.

Աղյուսակ 3

Գա- վա- նեղ	Սխալքա- լաքի			Բորչալուի			Զանգեզու- րի			Ղազախի			Շուշիի			Ընդամենը		
	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.	ար.	իգ.	ընդ.
Ճյուղեր																		
հողա- գործու- թյուն	7129	292	7421	14948	570	15518	18244	522	18766	12611	186	12797	13660	367	14027	66.592	1937	68529
անաս- նապա- հույթ- յուն	288	4	292	1928	55	1983	1151	8	1159	2086	46	2132	2951	43	2994	8404	156	8560
այլ	19	-	19	120	4	124	24	36	60	10	14	24	202	20	222	375	74	449
ընդա- մենը	7436	296	7732	16996	629	17625	19419	566	19985	14707	246	14953	16813	430	17243	75371	2167	77538

Բորչալուի գավառում ինքնագործների քանակը կազմում էր 26.104 մարդ (առանց գորքի), որից գյուղատնտեսական՝ 17.625-ը: Այն կազմում էր ընդհանուրի 67,52% -ը: Գյուղատնտեսական ինքնագործների ճնշող մեծամասնությունը՝ 88%-ը (15.518 մարդ) զբաղված էր հողագործության ճյուղում, 11%-ը (1983 մարդ) անասնապահույթյան, իսկ մնացածը՝ այլ բնագավառներում: Նորից աննշան էր կին ինքնագործների քանակը՝

629-ը, որը կազմում էր ընդհանուրի 3,6%-ը: Զանգեզուրի գավառի գյուղատնտեսական ինքնագործները՝ 19.985 մարդ, կազմում էին ընդհանուրի (23.872 մարդ) 83,7%-ը: Գյուղատնտեսական ինքնագործների 94%-ը զբաղված էր հողագործության, 5,8%-ը (1159 մարդ) անասնապահության և աննշան մասը (60 մարդ)՝ այլ բնագավառներում: Գյուղատնտեսական ինքնագործները Ղազախի գավառում կազմում էին ընդհանուրի (21.211 մարդ) 70,5%-ը (14.953 մարդ): Հողագործության ճյուղում ընդգրկված էր 85,6%-ը (12.797 մարդ), անասնապահության ճյուղում 14,3%-ը (2.132 մարդ): Շուշիի գավառում գյուղատնտեսական ինքնագործները (17.243 մարդ) կազմում էին ընդհանուրի (29.649 մարդ) 58,2%-ը: Երկրագործության ճյուղում զբաղված էր 81,3%-ը (14.027 մարդ), անասնապահությունում՝ 17,4%-ը (2994 մարդ) և միայն 0,1%-ը (222 մարդ)՝ այլ բնագավառներում:

Ընդհանուր առմամբ, Արևելյան Հայաստանի նշված շրջանների 1.676.570 բնակչությունից (առանց գորքի) ինքնուրույն զբաղվում էր ունեին 299.808 մարդ՝ մոտ 18%-ը: Ինքնագործների նշված քանակից գյուղատնտեսությամբ զբաղվում էին 73,5%-ը՝ 220.391 մարդ:

Աննշան էր կանանց դերը երկրի տնտեսական կյանքում: Ճիշտ է, կանանց, ինչպես և երեխաների աշխատանքը տվյալ դեպքում «թաքնված» էր, համենայն դեպս նրանք կազմում էին գյուղատնտեսական ինքնագործների ընդամենը 3,3%-ը (7261 մարդ): Իգական սեռի ինքնագործների նման փոքր տոկոսը բնորոշ էր ոչ միայն Արևելյան Հայաստանին: Վ. Խոջաբեկյանի հաշվարկների համաձայն՝ նրանք կազմում էին Անդրկովկասի ինքնագործների լոկ 8,2%-ը, ընդամենը 96 հազ. մարդ¹⁰ և հիմնականում ընդգրկված էին գյուղատնտեսության մեջ, մասնավոր ծառայություններում (սպասավորներ, տնային ծառայներ և այլն), քիչ թվով՝ վերամշակող արդյունաբերությունում (ջուլիակներ և այլն):

Սյսպիսով՝ XIX դարի 80–90-ական թվականներին արևելահայ գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների հետագա խորացման, գյուղացիության քայքայման, ունեզրկման հետևանքով առաջացել էր մի հոծ զանգված, որոնց աշխատուժը լայն չափով կիրառվում էր նաև գյուղատնտեսության մեջ: Վարձու աշխատուժի պահանջարկ ունեին հացահատիկային կուլտուրաների մշակումը, այգեգործությունը, անասնապահությունը, որոնք ընդունել էին ապրանքային բնույթ: Իսկ որքան խորանում էր գյուղատնտեսության մասնագիտացումը Արևելյան Հայաստանում, ընդգծվում էր նրա ապրանքային բնույթը, այնքան աճում էր պահանջարկը բանվորական ուժի նկատմամբ: «Համարյա թե յուրաքանչյուր գյուղում կարելի է տեսնել այնպիսի տնտեսություններ, – գրում է 80-ական թվականների կեսերին պետական գյուղացիության տնտեսական դրությունն ուսումնասիրողներից մեկը, – որոնք չեն կարող առկա աշխատուժով մշակել իրենց հողերը և հարկադրված են պահել մշտական բատրակներ իրենց համագյուղացիներից կամ մի շարք աշխատանքներ կատարելու համար վարձել հատուկ բանվորներ»¹¹: Քոչվորական կյանք վարող քրդերը և մասամբ ադրբեջանցիները, անցնելով նստակեցության, սկզբնական շրջանում, ծանոթ չլինելով հողագործությանը, ևս լայն չափով օգտագործում էին վարձու աշխատուժ¹²:

Աշխատուժը վաճառում էր ոչ միայն տնտեսության տղամարդը, այլև շատ հաճախ՝ կանայք, անգամ երեխաները¹³: 1897 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն, Երևանի նահանգում գյուղատնտեսական մշտական վարձու բանվորների 4,8%-ը կազմում էին կանայք, իսկ 7,4%-ը՝ մինչև 15 տարեկան երեխաները, Կարսի մարզում կանայք կազմում էին ընդհանուրի 4,8%-ը, իսկ երեխաները՝ 5,2%-ը¹⁴:

Գյուղատնտեսական բանվորները հաճախ վարձվում էին ոչ մշտապես: Շատ ավելի էր սեզոնային բանվորների և օրամշակների քանակը: Վարձը տրվում էր ոչ

¹⁰ Վ. Ե. Խոջաբեկյան. Հայաստանի բնակչությունը..., էջ 386, հավելված թիվ 8-ի ծանոթագրությունը:

¹¹ X. A. B e p m i ш e в. Земледелие у государственных крестьян Закавказского края. – Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. IV, ч. I. Тифлис, 1887, с. 454.

¹² Նույն տեղում, էջ 458:

¹³ Район Тифлиско - Карско - Эриванской железной дороги в экономическом и коммерческом отношении. Иссл. Аргутинского-Долгорукого А. М., Бочкарева В. П. и Даниловича Р. И. Тифлис, 1897, с. 660; Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I. Тифлис, 1886, с. 46.

¹⁴ ПВПНРИ, Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи, 1897, т. I. СПб., 1906, Приложение, с. 4.

միայն դրամով, այլ նաև բնակավայրով: Աշխատում էին օրական 11–12 ժամ, երբեմն ավելի¹⁵, իսկ վարձատրումը բավականին ցածր էր՝ օրական մոտ 10–70 կոպեկ, տարեկան 20–25-ից 45–50 ռուբլի: Ընդ որում, գյուղատնտեսական մթերքների գները տարեցուտարի աճում էին արագությամբ, իսկ աշխատավարձը բարձրանում էր շատ դանդաղ¹⁶: Հատկապես ցածր էին վարձատրվում կանայք, երեխաները և Պարսկաստանից եկածները:

Արևելահայ գյուղատնտեսական բանվորության շարքերը համայրվում էին նաև Արևմտյան Հայաստանից թուրքական ջարդերից փախած հայ բնակչությանը, որոնք պաշտոնապես կոչվում էին «ժամանակավոր բնակվողներ»: Նրանց քանակը մեծ էր հատկապես սահմանակից Գարսի մարզում՝ 1886 թվականին 11.837 մարդ¹⁷: Հետագա տարիներին նրանց քանակը գնալով ավելանում էր: Արտադրության բոլոր միջոցներից գրկված արևմտահայի գոյության պահպանման միակ միջոցը, բնական է, աշխատուժը վաճառելն էր:

Վարձու աշխատանքի կիրառումը տարածված էր Արևելյան Հայաստանի համարյա բոլոր շրջաններում: Գարնանը և աշնանը՝ ցանքի ու բերքահավաքի շրջաններում, պահանջարկն ավելի էր մեծանում, հատկապես Արարատյան հարթավայրում, որն ապրանքային հացահատիկային կուլտուրաների և այգեգործության հիմնական շրջանն էր: Ամենամյա հաշվետվություններից մեկում (1900 թ.) Երևանի նահանգապետը նշում է, որ բամբակի դաշտերի և խաղողի այգիների 1/3 - ը մշակվում էր արդեն վարձու աշխատողների միջոցով¹⁸:

Մինչև այժմ գյուղատնտեսության բնագավառում աշխատող բանվորների թվաքանակն ուսումնասիրողները հիմնականում փորձել են որոշել Ռուսական կայսրությունում անցկացված մարդահամարի նյութերով՝ հենվելով երկարաժամկետ ծառաներ կամ մշակներ պահող գյուղական տնտեսությունների թվի վրա: Հայ պատմագրության մեջ դրանց առաջինն անդրադարձել է Բ. Բշխանյանը՝ տալով միայն վարձու աշխատանք օգտագործող տնտեսությունների թվաքանակը Կովկասում, բաժանումը՝ գյուղականի և քաղաքայինի¹⁹, ինչպես նաև վարձու աշխատանք օգտագործող տնտեսությունների տոկոսային հարաբերությունն ընդհանուրի նկատմամբ²⁰:

Հ. Թումանյանը, հենվելով մարդահամարի հրատարակված նյութերի վրա²¹, Երևանի գավառում գյուղատնտեսական ծխերում երկարաժամկետ վարձվողների քանակը հաշվարկել է 1096 մարդ, իսկ Նոր Բայազետի գավառում՝ 346 մարդ²²: Նույն

¹⁵ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян, т. I. Тифлис, 1886, с. 36.

¹⁶ А. С. А м б а р я н. Развитие капиталистических отношений в армянской деревне. Ереван, 1959, с. 109.

¹⁷ Всеподаннейший отчет Карсской области за 1886 г., с. 10.

¹⁸ Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с. 3.

¹⁹ Բ. Բշխանյան. Կովկասյան ժողովուրդների ազգաբնակչական կազմը. պրոֆեսիոնալ խմբավորումը և հասարակական շերտավորումը, Թիֆլիս, 1914, էջ 79:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Памятная книжка Эриванской губернии, 1906, II, с. 160-165.

²² О. Е. Т у м а н я н. Экономическое развитие Армении, ч. I. Ереван, 1954, с. 130.

հարցին անդրադառնալով՝ մի այլ անգամ հեղինակը նշված գավառների համար նշել է նույն տվյալները, իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառում հաշվարկել է 370 մարդ²³, չգիտես ինչու չանդրադառնալով Արևելյան Հայաստանի մնացած շրջաններին:

Հիշյալ նյութերի հիման վրա Մ. Ադոնցը ներկա Հայաստանի տարածքում երկարաժամկետ վարձվողների քանակը գյուղատնտեսության բնագավառում հաշվարկել է 4356 մարդ²⁴, նշելով, որ սեզոնային և օրավարձու աշխատողների մասին վիճակագրական տվյալներ չկան: Դարի վերջին «Հայաստանի վարձու աշխատանք կատարողների ընդհանուր թվաքանակում, – շարունակում է հեղինակը, – ամենամեծ տեսակարար կշիռը կազմում էին սեզոնային և օրավարձու աշխատողները, որոնք հիմնականում զբաղված էին գյուղատնտեսական արտադրությունում: Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ վարձու աշխատողների թվաքանակը հասնում էր 40–50 հազար մարդու, որոնց 4/5 կազմում էին սեզոնային աշխատողները»²⁵: Փաստորեն, Մ. Ադոնցը, ընդունելով, որ մարդահամարի տվյալները թերի են, չեն արտացոլում իրականությունը, փորձ չի կատարել ճշտելու գյուղատնտեսության բնագավառում աշխատող բանվորների իրական թվաքանակը: Բացի այդ, ինչպես արդեն նշվեց, նրա տվյալները վերաբերում են ներկա Հայաստանի տարածքին՝ բաց թողնելով Արևելյան Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններ:

Մ. Եզանյանը, հենվելով 1897 թ. մարդահամարի տվյալների վրա, սակայն չնշելով աղբյուրները, վարձու բանվորներ օգտագործող տնտեսությունների հիման վրա, Երևանի նահանգում հաշվարկել է ընդամենը 5289 բանվոր, որից գյուղական վայրերում ընդամենը 3484-ը²⁶: Իրականությանը շատ ավելի մոտ են Ա. Համբարյանի տվյալները: Նա ևս, հենվելով երկարաժամկետ մշակներ կամ ծառաներ ունեցող տնտեսությունների քանակի վրա և կատարելով անհրաժեշտ հաշվարկներ ամբողջ Արևելյան Հայաստանում, նշում է «ավելի քան 9 հազար բատրակ, որոնք աշխատում էին գյուղական հարուստների տնտեսություններում, կատարելով ամենատարբեր աշխատանքներ»²⁷:

Արևելյան Հայաստանի գյուղատնտեսական բնագավառում աշխատող բանվորների ճիշտ թվաքանակի որոշումն աղբյուրների սղության պատճառով կապված է ավելի մեծ դժվարությունների հետ, քան արդյունաբերականին: Միակ ամփոփ աղբյուրը շարունակում է մնալ 1897 թ. Ռուսական կայսրությունում կատարած մարդահամարի հրատարակված տվյալները²⁸: Չգիտես ինչու, նշված աղբյուրի գյուղատնտե-

²³ Հ. Ե. Թ ո ռ մ ա ն յ ա ն. Հայաստանի նախասովետական շրջանի բնակչությունը. – ՊԲՀ, 1965, -4, էջ 47:

²⁴ М. А. А д о н ц. Экономическое развитие Восточной Армении в XIX в. Ереван, 1957, с. 352. Նկատենք, որ հեղինակի՝ Երևանի նահանգի գյուղացիական ծխերի վերաբերյալ բերած տվյալներում կան սխալներ: Միայն կան նաև Հ. Թումանյանի Երևանի գավառին վերաբերող տվյալներում:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 355:

²⁶ Մ. Ե զ ա ն յ ա ն. Հայաստանի հետեֆորմյան ագրարային հարաբերությունները, Երևան, 1964, էջ 138:

²⁷ Ա. Մ. Հ ա մ բ ա ռ յ ա ն, Դ. Ա. Մ ո ռ ը յ ա ն, Ա. Հ. Մ ի մ ո ն յ ա ն. Արևելյան Հայաստանի պրոլետարիատի պատմություն, Երևան, 1988, էջ 130:

²⁸ ПВПНРИ. Численность и состав рабочих в России..., т. I, II. СПб., 1906.

սական բանվորներին վերաբերող տվյալները մինչև այժմ անհրաժեշտ ուշադրության չեն արժանացել և շրջանառության մեջ չեն դրվել:

Համարյա բոլոր ուսումնասիրողների կարծիքով, մարդահամարի ժամանակ Ռուսական կայսրությունում բանվորների ընդհանուր քանակը բավականին նվազեցված է: Առավել ևս դա վերաբերում է գյուղատնտեսական բանվորներին, քանի որ մարդահամարն անցկացվել է ձմռանը, երբ գյուղատնտեսական շատ աշխատանքներ հիմնականում ավարտված են լինում: «Մարդահամարի անցկացման ժամանակը, գրում է նշված հրատարակության առաջաբանի հեղինակը, – անշուշտ, խիստ անդրադարձել է հողագործական բանվորների ընդհանուր թվաքանակի և հատկապես եկվոր բանվորների թվաքանակի վրա, քանի որ հիմք կա ենթադրելու, որ այդ թվաքանակում չեն ընդգրկվել այն բոլոր աշխատողները, որոնք վարձվում էին զարնանային և աշնանային գյուղատնտեսական աշխատանքների ընթացքում»²⁹: Ավելացնենք միայն, որ ոչ թե հիմք կա ենթադրելու, այլ դա իրոք այդպես է. համենայն դեպս Պարսկաստանից Արևելյան Հայաստան եկած գյուղատնտեսական բանվորների մեծ մասն աշնան վերջին վերադառնում էր հայրենիք: Բացի այդ, կանանց և երեխաների աշխատանքը կրում էր հիմնականում սեզոնային բնույթ (զարնանը և աշնանը) և, բնականաբար, նրանց մեծ մասը հաշվարկված չէ:

Գյուղատնտեսական բանվորության կազմը, թվաքանակը, զբաղվածությունը Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում տրված է 1897 թ. մարդահամարի տվյալների հիման վրա կազմված ստորև բերվող աղյուսակում³⁰:

Աղյուսակ 4

Վարչական շրջաններ	Հողագործ.		Անասնապ.		Այլ բնագավ.		Միասին		Ընդամենը
	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	
Երևանի նահանգ	4798	348	2751	29	212	14	7761	391	8152
Կարսի մարզ	2547	128	1715	21	117	3	4379	152	4531
ընդամենը	7345	476	4466	50	329	17	12140	543	12683
	7821		4516		346		12683		

XIX դարավերջին հողագործության բնագավառում զբաղված են եղել Երևանի նահանգում՝ 5146, իսկ Կարսի մարզում՝ 2675 մարդ, որը կազմում է վարչական նշված շրջանների գյուղատնտեսական բանվորների թվաքանակի 63,1 և 59, իսկ ընդհանուրի 61,7%-ը: Անասնապահության բնագավառում աշխատում էին Երևանի նահանգում՝ 2780, Կարսի մարզում՝ 1736 մարդ կամ համապատասխանաբար 34,1%-ը և 38,3%-ը, իսկ ընդհանուրի 35,6%-ը:

Ըստ բանվորների զբաղվածության աստիճանի՝ հողագործությունը գերակշռում է Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում, սակայն Կարսի մարզում անասնապահության բնագավառում զբաղվածների տոկոսը բավականին բարձր է՝ գերազանցելով Երևանի նահանգի համապատասխան ցուցանիշը: Եվ դա բնական է, քանի որ Կարսի մարզում անասնապահությունը գյուղատնտեսության մեջ շատ ավելի էական դեր է խաղում, քան Երևանի նահանգում:

²⁹ Նույն տեղում, հ. I, էջ XX:

³⁰ Նույն տեղում, Приложение. Численность и состав сельскохозяйственных рабочих ..., с. 4–5.

Թե՛ Երևանի նահանգում, թե՛ Կարսի մարզում գյուղատնտեսական այլ աշխատանքներում զբաղվածների տեսակարար կշիռը բավականին ցածր է: Նահանգում զբաղված էր ընդամենը 226, իսկ մարզում՝ 120 մարդ, որը կազմում էր գյուղատնտեսական բանվորների ընդհանուր քանակի 2,7%-ը: Գյուղատնտեսական այլ զբաղմունքները բնակչության տնտեսական կյանքում դեռևս երկրորդական դեր էին խաղում:

Աննշան էր կանանց դերը գյուղատնտեսական բանվորների կազմում՝ ընդամենը 4,5%: Բհարկե, այդ տոկոսը շատ ավելի մեծ կլիներ, եթե մարդահամարն անցկացվեր ոչ ձմռանը: Չէ՞ որ կանայք, ինչպես նաև երեխաները վարձվում էին գարնանը, իսկ հիմնականում՝ աշնանը, որպես օրավարձու կամ սեզոնային բանվորներ, երբ նրանց աշխատուժի պահանջարկը բավականին մեծանում էր:

Մարդահամարի տվյալների համաձայն, ընդհանուր առմամբ, 1897 թ. ձմռանը Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում գյուղատնտեսական բանվորների ընդհանուր թվաքանակը հավասար է 12.683 մարդու (8153-ը՝ նահանգում, 4531-ը՝ մարզում):

Արևելյան Հայաստանի մնացած շրջանների գյուղատնտեսական բանվորների թվաքանակը պարզելու համար վերոհիշյալ աղբյուրը (“Численность и состав сельскохозяйственных рабочих...”) չի կարող օգտակար լինել, քանի որ նրանում տրված են միայն նահանգներին վերաբերող ամփոփ տվյալները: Այդ հնարավորությունը մեզ ընձեռում է Ռուսական կայսրության առաջին մարդահամարի համապատասխան հատորների, երկրորդ՝ “Распределение населения по хозяйствам и состав таковых” աղյուսակը, որում տրված է այն տնտեսությունների քանակը, որոնք ունեն մեկ և ավելի վարձու բանվորներ կամ ծառաներ (տվյալները բերված են աղյուսակ 5-ում³¹):

³¹ ПВПНРИ, т. LXIX, Тифлисская губерния. СПб., 1905, с. 6–7; т. LXII, Елисаветпольская губерния. СПб., 1904, с. 4-5.

Աղյուսակ 5

Գավառներ / Տնտեսությունների քանակը	Վարձու աշխատողների քանակը					Ընդամենը տնտեսություն.	Վարձու աշխ. մոտ. քանակը
	1	2-3	4-5	6-10	11 և ավելի		
Ախալքալաք	151	30	1	-	-	182	230
Բորչալու	734	196	14	6	1	951	1346
Զանգեզուր	191	36	4	-	-	231	299
Ղազախ	304	111	16	10	-	441	734
Շուշի	288	62	14	4	1	369	549
ընդամենը	1668	435	49	20	2	2.174	3158

Տնտեսությունները բազմապատկելով վարձու բանվորների միջին թվաքանակով (2,5, 4,5, 8 և 11) և կատարելով անհրաժեշտ հաշվարկները մոտավոր ճշտությամբ՝ ստանում ենք, որ Ախալքալաքի գավառում գյուղատնտեսական բանվորների քանակը կազմում էր մոտ 230, Բորչալուի գավառում՝ 1346, Զանգեզուրում՝ 299, Ղազախում՝ 734 և Շուշիում՝ 549, միասին՝ 3158 մարդ: Նման ձևով կատարված հաշվարկներով ստացված այս թվաքանակը, թերևս, ավելի պակաս է իրականից³²:

Բնականաբար, այս տվյալները հնարավորություն չեն տալիս որոշելու նշված գավառների գյուղատնտեսական բանվորների ճյուղային կազմը, բայց կարելի է ենթադրել, որ ինչպես Արևելյան Հայաստանի մնացած, այնպես էլ նշված գավառներում ճնշող մեծամասնությունը զբաղված էր հողագործության, ապա՝ անասնապահության և միայն աննշան մասը այլ բնագավառներում:

Երևանի նահանգում, այսպիսով, ըստ պաշտոնական, ոչ միտումնավոր նվազեցված տվյալների, գյուղատնտեսության բնագավառում երկարաժամկետ վարձվող բանվորները կազմում էին բնակչության (առանց զորքի՝ 817.948 մարդ) մոտ 1%-ը և ընդհանուր ինքնագործների 5,87%-ը: Գյուղատնտեսական ինքնագործների մեջ (103.853 մարդ) նրանց տեսակարար կշիռը, բնականաբար, ավելի է մեծանում՝ կազմելով արդեն 7,85%:

Կարսի մարզում գյուղատնտեսական բանվորները կազմում էին բնակչության (առանց զորքի՝ 272.040 մարդ) արդեն 1,67%-ը, ինքնագործների (49.708 մարդ՝ առանց զորքի) 9,1%-ը, իսկ գյուղատնտեսական (39.000 մարդ) ինքնագործների արդեն 11,6%-ը: Թվական այս տվյալները կրկին ապացուցում են, որ Կարսի մարզի գյուղատնտեսությունը շատ ավելի էր ընդունել կապիտալիստական բնույթ, ավելի զար-

³² Որ դա իրոք այդպես է լավագույնս երևում է նրանից, որ նման մեթոդով Ա. Համբարյանի կատարած հաշվարկների համաձայն Արևելյան Հայաստանի գյուղատնտեսական բանվորների թվաքանակը կազմել է 9 հազար մարդ, այնինչ մոտ այդքանը կար միայն Երևանի նահանգում (տե՛ս Ա. Մ. Հ ա մ բ ր յ ա ն, Դ. Ա. Մ ու ը ր ա դ յ ա ն, Ա. Հ. Մ ի մ ո ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 137):

գացած էին ապրանքադրամական հարաբերությունները, և այդ բնագավառում ավելի լայն չափով էր կիրառվում վարձու աշխատուժ:

Ցավոք, վիճակագրական առկա տվյալները հնարավորություն չեն տալիս երևույթը դիտարկել ըստ գավառների և օկրուգների:

Արևելյան Հայաստանի մնացած տարածաշրջաններում գյուղատնտեսության մեջ, բացառությամբ Բորչալուի գավառի, որտեղ գյուղատնտեսական բանվորները կազմում էին նշված ճյուղի ինքնագործների (17.625 մարդ) 7,65%-ը, վարձու աշխատուժը չնչին կիրառություն ուներ: Բնականաբար, այդ տարածաշրջաններում (Ախալքալաքի, Ջանգեզուրի, Ղազախի և Շուշիի գավառներ) ապրանքային արտադրությունը ևս թույլ էր զարգացած:

Այսպիսով, առկա տվյալների ամփոփումից պարզվում է, որ Արևելյան Հայաստանում երկարաժամկետ վարձված գյուղատնտեսական բանվորները, պաշտոնական, ոչ միտումնավոր նվազեցված տվյալների համաձայն (15.841 մարդ), կազմում են բնակչության (1.676.570 մարդ) մոտ 1%-ը, ընդհանուր ինքնագործների (299.808 մարդ) 5,3%-ը, իսկ գյուղատնտեսական ինքնագործների (220.391 մարդ) արդեն 7,2%-ը:

Հետաքրքիր է նշել, որ ակադեմիկոս Ս. Ստրումիլիինի հաշվարկների համաձայն այդ ճյուղում զբաղված 4,5 մլն բանվորները (մարդահամարի տվյալներով՝ 2.722.623 մարդ³³) Ռուսական կայսրությունում կազմում էին ընդհանուր բնակչության 10%-ը³⁴: Եզրակացությունը պարզ է:

Ինչպես Ռուսական կայսրությունում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում շատ էր նաև սեզոնային, ժամանակավոր, օրավարձու և գործարքային գյուղատնտեսական բանվորների քանակը: Մեծ էր նաև «սնագործների» կարգի տակ հաշվառվածների քանակը, որոնք դիտարկվում էին առաջին անգամ (բանվորներ, որոնք հաշվառման ժամանակ չեն նշել որևէ մասնագիտություն): Ռուսական առաջին մարդահամարի տվյալների համաձայն, Արևելյան Հայաստանի սնագործ և օրավարձու բանվորների 65,4%-ը՝ 7326 մարդ, զբաղված էր գյուղական վայրերում: Այս վայրի գանազան հիմնարկներում, տնային տնտեսություններում և այլուր, զբաղված «ծառաների» թիվը հասնում էր 2700-ի (ընդհանուրի 40,4%-ը: Բնական է ենթադրել, որ նրանց մեծ մասն աշխատում էր գյուղատնտեսության մեջ: Համենայն դեպս, ուսումնասիրողները նրանց դասում են գյուղատնտեսական բանվորության շարքում: Տե՛ս աղյուսակ 6)³⁵:

Գյուղական օրավարձուների և սնագործների 32,4%-ը բաժին էր ընկնում Երևանի նահանգին, 21,5%-ը՝ Բորչալուի գավառին: Նշված ցուցանիշով երրորդ տեղը զբաղեցնում էր Կարսի մարզը՝ 16%: Օրավարձուների և սնագործների ընդհանուր քանակում աննշան էր նրանց տեսակարար կշիռը Ջանգեզուրի գավառում (ընդամենը 4,6%): Այս երևույթը յուրաքանչյուր տարածաշրջանի բնակչության թվի նկատմամբ դիտարկելիս, խիստ առանձնանում է Բորչալուի գավառը: Երևանի նահանգի բնակչությունը մի քանի անգամ գերազանցում է գավառի համապատասխան ցուցանիշը,

³³ Численность и состав рабочих в России ..., с. XVI.

³⁴ Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. М., 1989, с. 269.

³⁵ Աղյուսակը կազմված է «Распределение населения по видам главных занятий...» (т. III, СПб, 1905) գրքի 82–84, 94–97, 118–121, 125–126, 128, 129, 135-րդ էջերի տվյալների հիման վրա:

այնինչ նահանգի օրավարձուները և սևագործներն ավելի են միայն մոտ 11%-ով: Կանայք կազմում էին ընդհանուրի 10%-ը (743 մարդ):

Աղյուսակ 6

Վարչական շրջաններ	Օրավարձուներ և սևագործներ			Ծառաներ		
	արակ.	իգ.	ընդամ.	արակ.	իգ.	ընդամ.
Երևանի նահանգ	2028	347 ³⁶	2375	757	178	935
Կարսի մարզ	972	192	1164	163	207	370
Ախալքալաքի գավառ	275	10	285	132	43	175
Բորչալուի գավառ	1552	24	1576	351	5	356
Զանգեզուրի գավառ	297	39	336	175	36	211
Ղազախի գավառ	722	32	754	220	88	308
Շուշիի գավառ	737	99	836	268	77	345
ընդամենը	6.583	743	7326	2.066	634	2.700
	7326			2.700		

«Ծառաներ» կարգի տակ հաշվառվածների թվաքանակով Երևանի նահանգը, բնականաբար, նույնպես գրավում է առաջին տեղը, ընդհանուրի (2700) 34%-ը: Սակայն բնակչության թվաքանակի նկատմամբ ունեցած հարաբերակցությամբ կրկին առաջին պլան է մղվում Բորչալուի գավառը: Ծառաների ընդհանուր թվաքանակում կանանց տեսակարար կշիռը, նախորդի հետ համեմատած, կրկնակի բարձրանում է 23,5%:

Սևագործների, օրավարձուների և ծառաների ընդհանուր թվաքանակն Արևելյան Հայաստանի գյուղական վայրերում անցնում էր 10 հազարից, և, ինչպես արդեն նշվեց, բնական է ենթադրել, որ նրանց մեծ մասը զբաղված էր գյուղատնտեսությու- նում: Գյուղատնտեսական բանվորների հիմնական մասը կենտրոնացված էր Երևա- նի, Էջմիածնի, Սուրմալուի և Բորչալուի գավառներում, ինչպես նաև Կարսի մար- զում, որոնցում գյուղատնտեսության ճյուղում ապրանքադրամական հարաբերու- թյուններն ավելի զարգացած էին, քան Արևելյան Հայաստանի այլ շրջաններում:

Այսպիսով՝ XIX դարավերջին էլ Արևելյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ գյուղատնտեսական երկիր: Երևանի նահանգի, Կարսի մարզի, Ախալքալաքի, Բոր- չալուի, Զանգեզուրի, Ղազախի և Շուշիի գավառների 1.676.570 բնակիչներից ինքնու- թույն զբաղմունք ունեին միայն 299.808-ը՝ մոտ 18%-ը: Ինքնագործների նշված քա- նակից գյուղատնտեսությամբ էին զբաղվում 220.391 մարդ կամ 73,5%-ը: Աննշան էր կին ինքնագործների դերը գյուղատնտեսությունում՝ ընդամենը 7261 մարդ՝ 3,3%: Այդ ճյուղում նշանակալից էր վարձու աշխատողների տեսակարար կշիռը: Երկարա- ժամկետ վարձու աշխատողների ընդհանուր թվաքանակը Արևելյան Հայաստանի նշված շրջաններում 15.841 մարդ էր, որը կազմում էր բնակչության մոտ 1%-ը, ինք- նագործների 5,3%-ը, գյուղատնտեսական ինքնագործների արդեն 7,2%-ը: Գյուղա- կան վայրերում ապրող օրավարձուներին, սևագործներին և ծառաներին՝ 10.026

³⁶ Նշված աղբյուրի էջ 128-129-ում «այլ քաղաքներում» սյունակում սևագործ և օրավարձու կանանց թիվը նշված է 1.036: Բնական է, որ վրիպակ է: Պետք է լինի 136: Նահանգի գյուղերում և քաղաքներում նրանց ընդհանուր թվաքանակն ընդամենը 547 էր:

մարդ, նույնպես պետք է դասել գյուղատնտեսական բանվորության շարքում: Այդ դեպքում գյուղատնտեսական բանվորությունը՝ միասին 25.867 մարդ, արդեն կազմում է բնակչության 1,54%-ը, ինքնագործների՝ 8,62%-ը և գյուղատնտեսական ինքնագործների՝ 11,73%-ը: Բնական է նաև եզրակացնել, որ գյուղատնտեսական բանվորների թվաքանակն Արևելյան Հայաստանում շատ ավելի էր, քան հավաստում են մարդահամարի պաշտոնական տվյալները և մինչ այժմ կատարված ուսումնասիրությունները:

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ САМОДЕЯТЕЛИ И НАЕМНЫЕ
РАБОЧИЕ В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ
АРМЕНИИ (КОНЕЦ XIX В.)

ԴԱՏՄԱՐ ԿԻՐԱԿՕՅԱՆ

Р е з ю м е

В конце XIX в. Восточная Армения, несмотря на экономическое развитие, продолжала оставаться сельскохозяйственной страной. Согласно данным переписи населения 1897 г., исключая количество войска, в Эриванской губернии, в Карсской области, Зангезурском, Казахском, Шушийском, Борчалуйском и Ахалкалакском уездах из 1 676 570 населения самостоятельную занятость имели только 299 808 – около 18%. Из количества упомянутых самодельных сельским хозяйством занимались 220 391 человек или 73,5%. Незначительным было количество женщин, самодельно занимающихся сельским хозяйством – лишь 7 261 человек или 3,3%. Значительным был относительный вес наемных рабочих, занятых в этой области. Количество наемных работников, которые работали долговременно, в перечисленных областях Восточной Армении было 15 841 человек, что составляло 1% населения, 5,3% самостоятельных работников и 7,2% сельскохозяйственных самодельных. Наемные работники, чернорабочие и слуги, которые жили в селах, это 10 026 человек, тоже должны считаться в рядах сельскохозяйственных рабочих. В таких случаях сельскохозяйственные рабочие, вместе уже 25 867 человек, составляют 1,54% населения, 8,62% самодельных, 11,73% сельскохозяйственных самодельных, то есть больше чем было по официальным данным переписи населения 1897 года и по до сих пор проведенным исследованиям.

AGRICULTURAL SELF-EMPLOYEES AND HIRED WORKERS IN SOCIAL STRUCTURE OF
POPULATION OF EAST ARMENIA (THE END OF THE 19th CENTURY)

GASPAR KIRAKOSSYAN

S u m m a r y

Despite the economic growth at the end of the 19th century East Armenia continued to stay an agricultural country. According to the data of 1897 population census, excluding the amount of the army, in the province of Yerevan, the area of Kars, Akhalkalak, Burchalu, Zangezur, Ghazakh and the district of Shushi 299 808 (18%) of 1 676 570 were occupied. 220 391 of the mentioned was occupied with agriculture, which is 73,5%. The amount of self-employee women was very slight – 7 261 people, or 3,3%. The comparative weight of hired workers was considerable. The amount of hired workers, who were working longtime was 15 841 people, which is 1% of population, 5,3% of self-employees and 7,2% of self-employees of agriculture. Hired workers, servants and unskilled labourers, which are 10 026 people, must be included in agricultural population. In this case, agricultural population, which is 25 867 together, is 1,54% of population, 8,62% of self – employees and 11,73% of agricultural self – employees. This is much more than the official population census data of 1897 and the researches done up to now.